

Galliano Fogar

FOJBE IN DEPORTACIJE V JULIJSKI KRAJINI*

V majski in junijski številki 1983 je revija »Storia illustrata« (Mondadori) objavila prispevek svojega urednika Antonia Pitamitza z naslovom »Vsa resnica o fojbah 1943—45. Pokol Italijanov Julijske krajine, Reke, Istre in Dalmacije«. V prispevku, ki ga bom na kratko predstavil (sicer pa je Storia illustrata v državnem okviru zelo razširjena revija in jo je mogoče dobiti povsod), povzema avtor zgodovinske dogodke iz Trsta, Istre in Dalmacije v letih 1943—1945. V prvem poglavju posveča posebno pozornost nasprotjem med tržaškim CLN (Comitato di liberazione nazionale — Komite za nacionalno osvoboditev) in jugoslovanskimi komunističnimi političnimi in vojaškimi silami, njihovim posledicam v zadnjih mesecih vojne in v dneh vstaje, civilni zaščiti (Guardia civica), jugoslovanski zasedbi Trsta, Gorice in drugih delov regije, aretacijam številnih Italijanov, deportacijam, usmrtitvam v fojbah (kraška brezna — op. prev.) ipd. V drugem nadaljevanju opisuje Pitamitz nasilje in pokole v Istri, fojbe iz leta 1943, preganjanja, deportacije, poboje in pokole v fojbah leta 1945, tragično usodo Zadra zaradi uničujočega angloameriškega bombardiranja, ki ga avtor pripisuje vnaprejšnjemu jugoslovanskemu načrtu za uničenje krajevne italijanske skupnosti s pomočjo namernih napačnih informacij zaveznikom. Opisuje eksodus iz Pule in Istre in navaja imena izginulih ljudi iz Julijske krajine in Dalmacije, vojakov in civilistov, imena, ki jih je leta 1961 objavil tržaški župan Gianni Bartoli v svoji knjigi »Il martiriologio delle genti adriatiche«, (Mučeništvo ljudstev ob Jadranu) Trst 1961 (4122 imen naj bi po Pitamitzu ustrezalo komaj dobri tretjini resničnega števila izginulih).

Podoba dogodkov, kakršno predstavi avtor (zaenkrat se ne bom spuščal v ozadje politične vmestitve njegove razprave), je resnična, pa tudi ne, saj so nekateri viri nezanesljivi, drugi so sumljivega izvora ali zlonamerni, ker jih je brez potrebne previdnosti črpal iz kolaboracionistične ali neofašistične publicistike; gre za napake in deformirane inačice — celo pri navajanju pomembnih dejstev. Avtor bi se jim lahko izognil, če bi se potrudil in jih preveril (na primer v italijanskih časopisih tistega časa, ki so izhajali v omenjenih krajih),

* Razprava je objavljena v Qualestoria, Bollettino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, Trst, XI, november 1983, št. 3. Objavljamo jo zaradi pomembnosti tematike, ki vzbuja v italijanski publicistiki nenehne polemike, pri nas pa še ni obdelana.

če bi pogledal v kakšno sodobno bibliografijo, ali kritično prebral s podatki večinoma dobro opremljeno esejistiko, ki jo je uporabljal, zlasti tisto kolaboracionističnega in nefašističnega izvora.

Neosnovana ali netočna poročila

V dveh pismih, ki sem jih poslal reviji »Storia illustrata«, sem opozoril na najbolj opazne napake v zvezi s specifičnimi dejstvi, ali pa na hude opustitve in vrzeli v občem zgodovinskem prikazu, pri čemer sem navedel uporabljene vire. V zvezi z napačnimi, netočnimi ali deformiranimi sporočili o različnih dogodkih in okoliščinah, sem na primer opozoril, da pomorov Italijanov v Gorici, ki naj bi jih po Pitamitzu zagrešili slovenski partizani med 8. in 12. septembrom 1943 (ob prihodu Nemcev) nikoli ni bilo in da ena od publikacij (obe sta bili izrazito protijugoslovanski), ki ju v podporo svoje trditve navaja Pitamitz, takih slovanskih pomorov v Gorici v teh dneh ne omenja, druge, ki to inačico omenja (skrajno fašistična Pisanova Storia della guerra civile), pa ne moremo imeti za zanesljivo brez drugih primerjav in preverjanj. Politično literaturo z neofašistično orientacijo je seveda treba upoštevati, vendar s potrebno previdnostjo. Omenil sem tudi, da je vir za trditev, da je bilo v Puli ubitih 300 Italijanov, večinoma partizanov, ki naj bi jih po Pitamitzu Jugoslovani v maju in juniju 1945 potolkli s sekirami in cepini, docela neupoštevten, ker o tem strašnem zločinu ni sledu v tistem delu puljskega tiska, ki je podpiral italijansko rešitev puljskega vprašanja. Dodati moram, da o tem primeru ni nobenega zapisa niti v dokumentih tega časa, ki so shranjeni v Archivio centrale dello Stato in se nanašajo na dogodke v Puli leta 1945. Poudaril sem tudi, da so bile novejše številke o deportirancih (izginulih in usmrčenih) iz Trsta in Gorice, ki so jih zbrala krajevna združenja svojcev, deportiranih v Jugoslavijo (in ki jih je za Gorico objavila na lastne stroške goriška občina 1980), precej nižje od tistih, ki jih je kot bolj verjetne navedel Pitamitz: nasproti podatkom iz »Storia illustrata« — 2270 za Trst in 1500 za Gorico — naj bi bilo po teh podatkih v prvem primeru 600 in v drugem 650 civilistov in vojakov. Dejal sem, da bi bilo treba prav tako popraviti mnenje o celotnem številu izginulih v Julijski krajini in Zadru, ki je po nedokončnem izračunu župana Bartolija iz leta 1961 doseglo nekaj nad 4000 civilnih in vojaških oseb, po Pitamitzu pa naj bi bila bolj verjetna številka 12 000. Dalje sem zatrdil, da je raziskava temeljila na prvih nasprotujočih si podatkih, ki so jih maja in junija 1945 zbrali Anglo-američani in člani CLN v ozračju napetosti, v katerem je bilo skrajno težko podatke tudi ustrezno preverjati, ker je bilo treba na vrat na nos zbrati dokumentacijo zaradi bližajoče se mirovne konference.

Poudaril sem še, da se Pitamitzeve statistične cenitve celotnega števila prebivalstva Julijske krajine, Pule in Reke in eksodusa iz teh dveh mest in cele pokrajine, močno razlikujejo od cenitev, ki so jih dali italijanski znanstveniki in sama organizacija istrskih beguncev Opera Profughi Giuliani e Dalmati. Pitamitz je namreč za Julijsko krajino postavil številko 733 119 prebivalcev, ki jo je povzel iz Bartolijeve knjige in je izvirala iz rimskega raziskovalnega »Centro sociale di Studi Adriatici« (C. S. A.), ki je bil usmerjen neofašistično; številka, ki sta jo dali jugoslovanska in italijanska stran za mi-

rovno konferenco, pa je dosegala 950 000 in več prebivalcev. Opozoril sem, da je v letih 1945—47 Pula imela 36 000 prebivalcev, od katerih jih je 30 000 izbralo eksodus, Pitamitz pa je cenil 36 000 emigrantov na 40 000 prebivalcev; dalje, da je imela Reka po najbolj »napihnjenem« fašističnem štetju iz leta 1936 52 893, ne pa 66 000 prebivalcev, kot je objavljeno v njegovem prispevku; da je napačna odstotkovna cenitev izgub prebivalstva Julijske krajine med drugo svetovno vojno (30,7 %) in prav tako makroskopsko zgrešena cenitev izgub prebivalstva v istem obdobju v Italiji (10 %), ki ju ponuja Pitamitz, enako »v kosu« povzete iz Bartolijeve knjige oz. po slednjem povzete iz C. S. A., kar da je v obeh primerih pomota navzdol. Glede beguncev je Pitamitz izračunal, da jih je bilo 380 000 proti 250 000, kot izhaja iz dela Opera Profughi, čeprav tudi slednji niso nezamenljivi in dokončni.

In končno sem ob podatku za izkop 600 trupel, o katerih je pisal Pitamitz in med katerimi naj bi bilo 23 novozelandskih vojakov, poudaril, da o tej ekshumaciji v italijanskem tržaškem tisku do 31. 12. 1950 ni nobene vesti in da tudi knjiga župana Bartolija, ki je izšla trinajst let kasneje (1961), o njej ne poroča.

Da o tem ni poročil, je vsekakor nenavadno, saj se je tržaška občina, katere župan je bil Bartoli od 18. julija 1949 do 17. septembra 1957 s sklepom aprila 1949 izrecno zadolžila, da bo na svoje stroške izkopala trupla iz bazoviškega brezna (kar pa se je izkazalo kot nemogoče zaradi tehničnih razlogov). Če bi namreč do ekshumacije 600 trupel v tem času ali tudi kasneje prišlo, bi Bartoli o njej prav gotovo pisal v svoji knjigi iz leta 1961. Kot dopolnilo k podatkom, ki sem jih navedel za »Storia illustrata« naj dodam, da sporočila o 600 v Bazovici najdenih truplih ne prinaša niti kronološka zgodovina »Trieste Venezia Giulia 1943—1945«, Rim 1960, Livija Grassija, ki je apologet stališč in tez tržaške kolaboracionalistične zveze industrialcev in posveča več strani fojbam in deportacijam. Prav tako jih ne omenja oče F. Rocchi v svoji knjigi »Le foibe di Basovizza e Monterupino«, (Fojbe, Bazovica in Repentabor), Rim 1959 (spet opozarjam na datum), ki ga Pitamitz priporoča bralcem kot vir, ki ga velja upoštevati. Rocchi namreč zatrjuje, da je bilo v obeh breznih okrog 4500 trupel — civilistov, italijanskih in nemških vojakov — to pa stori na podlagi nič bolj zanesljivih »izpovedi očitidcev in poročil različnih oddelkov obrambnega ministrstva«. Pravi tudi, da so bili različni poskusi izkopavanja trupel doslej neuspešni in da je komisariat za počastitev padlih v vojni (Commissariato per le Onoranze ai Caduti in Guerra) dal nalog za zaprtje ustij obeh breznen (resda le s premičnimi ploščami), ki je bil tudi izpolnjen.

O tem skrivnostnem izkopu »nad 600 trupel, med katerimi je 23 novozelandskih vojakov v uniformi« pa z zgoraj zapisanim stavkom poroča 4. majska številka časopisa »Difesa Adriatica« leta 1955 (tudi tu si je treba zapomniti datum), organ zveze za Julijsko krajino in Dalmacijo »Associazione Nazionale Venezia Giulia e Dalmazia«, ki ji je takrat predsedoval Libero Sauro, komandant fašistične milice v Istri med nacistično okupacijo. Kratek povzetek dogodkov z naslovom »Le foibe istriane colme di cadaveri« (Istrske fojbe — polne trupel) vsebuje nekaj informativnih vrstic o tem, da so iz bazoviške fojbe izkopali 600 trupel. Torej naj bi bila izkopavanja med majem 1945 in junijem 1955, saj je številka časnika »Difesa Adriatica«, ki jih omenja, datirana z majem 1955. Kot sem že povedal, pa Rocchi izkopavanj sploh ne omenja in to v spisu, ki

je posvečen prav bazoviški in repentaborski fojbi in ki je bil v celoti objavljen v isti »Difesa Adriatica« dne 26. septembra do 3. oktobra 1959 pod naslovom »Per i morti delle foibe i fiori e il ricordo degli esuli« (Mrtvim v fojbah cvetje in spomin izseljencev) (pri čemer uredništvo ni pripisalo nič v zvezi z izkopom 600 trupel). Prav tako ne govori o izkopavanjih župan Bartoli v svoji knjigi iz leta 1961, ki jo je izdal s podporo podjetij in združenj, ki so se ukvarjale s problemi izginulih v fojbah in deportacijah. Na podlagi tu opisanih ugotovitev menim, da je sporočilo o izkopu 600 trupel iz bazoviške fojbe neutemeljeno.

Res pa je, kakor sem že pisal za revijo »Storia illustrata«, da je krajevni tisk s številkami poročal o izkopu številnih trupel iz fojb z Goriškega in Tržaškega (od katerih jih je bilo nekaj v krajih, ki so z mirovno pogodbo pripadli Jugoslaviji). Dne 16. 7. 1948 je časnik »Voce libera« objavil podatek odbora za izkopavanje trupel v fojbah (Comitato recupero salme infoibati) o 50 izkopavanjih (s pomočjo civilne policije, gasilcev in skupine za odkrivanje min) v fojbah cone A. V dveh letih je bilo skupno število vseh izkopanih trupel 865, od tega 449 civilistov in 416 italijanskih in nemških vojakov ter trije Angloameričani. 401 truplo je bilo v skupnih grobovih in bunkerjih, samo da teh ni izkopal omenjeni komite. Od teh je bilo blizu polovica vojakov, ki so večinoma padli v bitkah. Iz kronik v tisku pred letom 1948 in po njem do 1950 je razvidno, da so v posameznih brezniških izkopanih kvečjemu do 10 trupel in to le v primerih, kjer je bilo s sredstvi, ki so jih imeli na voljo delavci, mogoče premostiti hude težave pri iskanju in eksumaciji. V nobenem primeru niso iz ene fojbe izkopali na stotine trupel, tudi v Bazovici ne.

Za »Storia illustrata« sem dalje zapisal, da predstavlja analitična raziskava o vojaških in civilnih žrtvah iz leta 1945 ter o načinih in krajih njihove usmrtitve nepremostljive težave zaradi številnih vzrokov: časovne oddaljenosti dogodka; velikega števila nemških vojakov in italijanskih, slovenskih, hrvaških, srbskih in rusko-kavkaških kolaboracionistov v Julijski krajini leta 1945, ki so bili ubiti v spopadih, nekateri (število ni znano) pa kot ujetniki, in katerih trupla so zmetali v brezna ali pa pokopali v skupne grobove (veliko število neidentificiranih trupel vojakov različnih narodnosti, največ Nemcev, je bilo izkopanih iz skupnih grobov v obdobju 1945—1949); instrumentalizacij, ki so jih opravili nacionalistična desnica in neofašistične skupine (10, 20, 30 tisoč usmrčenih Italijanov); fragmentarnosti dokumentov iz tistega časa, ki so bili doslej najdeni v italijanskih arhivih; zadržanosti Jugoslovanov pri dajanju obvestil in konkretnih podatkov o teh primerih (npr. o številu deportiranih 1945, o taboriščih, v katerih so bili zaprti, o usodi izginulih itd.), ali na hitro roko skovanih opravičil (v nekaterih primerih so tudi izpuščali vse ali vsaj nekatere dogodke), ki so jih dali jugoslovansko zgodovinopisje ali eksponenti osvobodilnega gibanja ipd.

Zgodovinsko nevdržna teza

Zavoljo tega je bilo in je še vedno treba uporabljati vse dostopne podatke, tudi najnovejšo bibliografijo, da bi spoznali vsaj del resnice, četudi ne »vse resnice«. Vendar ima vprašanje še drugo plat in sicer ozadje političnega diskurza, v katerega Pitamitz s prepletanjem resnice in neutemeljenih, nenatančnih ali iz fašističnih virov neprevidno in kar scela zajetih sporočil vstavi re-

konstrukcijo dejstev. To je diskurz, ki ga je treba še natančneje preveriti, kakor sem zapisal za »Storia illustrata«.

Za avtorja so fojbe in deportacije predvsem produkt antiitalijanskega nacionalističnega nasilja, ki je videti še bolj okrutno zaradi balkanskih metod, ki jih je že uporabljal »velikosrbski« nacionalni šovinizem in jih je kasneje instrumentaliziralo »komunistično manihejstvo«, kakor je zapisal Pitamitz v svojem dolgem odgovoru na moje prvo pismo reviji (iz pisma so bili pred objavo črtani bistveni odlomki in z njimi popravki napačnih ali neutemeljenih podatkov in epizod, o katerih sem govoril). Sicer pa obe nadaljevanji njegovega prispevka predstavita mračno sliko pokolov in sovražnosti do Italijanov in Italije v Julijski krajini in Dalmaciji.

Navedbe o politiki, ki jo je fašistični režim vodil v teh krajih s pomočjo policijskega, administrativnega in ekonomskega aparata italijanske države, so povsem obrobne in splošne, prav tako kot opis nacistične okupacije, čeprav sta bila za zatirana ljudstva oba sistema že od začetka nesprejemljiva. S takšno metodo in tako zastavljen »zgodovinski« problem fojb avtor do kraja poenostavi in ga reši v ključu načrtnega šovinističnega balkanskega in komunističnega nasilja nad Italijani, ki je moralo pripeljati do eksodusa v letih 1945—50. Če tako gledamo, so razlogi za nasilje v letih 1943—45 bralcu takoj jasni.

Tako doseže avtor poplitvenje celotnega zgodovinskega procesa, ki ga zaznamujejo globoke krize in pretresi; ti dosežejo vrhunec septembra 1943, ko se dokončno zruši državna in vojaška oblast, ki je čez vsako mero podpihovala spopade med tu živječimi sosednimi ljudstvi ter gojila nacionalno in socialno sovraštvo, tako da ni bilo več mogoče razlikovati Italije od fašizma. S tem ta proces tudi tako osiromaši, da nima več časovne in prostorske razvidnosti, in ga oblikuje v funkciji vrednostne kategorije italijanskosti, ki jo postavi za najvišjo vrednoto — glede na to, koliko je na tej zemlji prisotna, »civilizatorna« in zmožna. To je italijanskost, ki je zgodovinsko v času prevladovala, ki pa jo je zverinsko napadel in smrtno ogrozil tradicionalni »slovansko-komunistični« sovražnik. Ob takem razmišljanju pridemo do zaključka, da fojbe in deportacije niso bile nič drugega kot izraz najbolj krvoločnega in dolgo pripravljane načrta: uničiti italijanski »narod«. Kdor bi sodil drugače, je v nevarnosti, da se ga oprime vzdevek »opravičevalca« slovanskega nasilja, ali pa očitek, da mehanično aplicira načelo »vzroka in učinka«, kakor je zapisal Pitamitz.

To tezo sem v svojih pismih za »Storia illustrata« vseskozi odklanjal, ker mislim, da je zgodovinsko nesprejemljiva in potvorjena, saj je treba poskušati razumeti in razložiti realiteto nekega večnacionalnega konteksta, v katerem prihaja do silovitih pretresov, ki končno pripeljejo do prevrnitve razmerij moči med vladajočo državo, italijanskim vodilnim razredom in slovanskimi ljudstvi ter uporniškimi in partizanskimi gibanjem. Poskušati je treba razumeti vedenje in reakcije sil, ki so pod udarom in gonila nasilja, ki se sprožajo na valovih množičnega kmečkega upora, kakor se je to primerilo leta 1943 v Istri, preplavljajoč tudi nedolžne ljudi, ki jih imajo uporniki za orodje italijanskega »gospodarja«, osovražene italijanskega fašističnega režima. Da takrat ni bilo nobenega vnaprejšnjega načrta za pobijanje, ki naj bi spodkopalo italijansko prisotnost, dokazuje med drugim pomoč, ki so jo skrajno siromašni slovanski istrski prebivalci skupaj z italijanskimi nudili tisočem po Nemcih zasledovanim neoboroženim italijanskim vojakom, katerih številni so pripadali okupacijskim

silam na Balkanu; to dokazujeta tudi prispevek in podpora, ki so ju dali številni Italijani antinacističnemu boju v septembru 1943 in v naslednjih letih ob ali v slovenskih in hrvatskih formacijah.

V svojem drugem (še neobjavljenem) pismu za »Storia illustrata«, v katerem sem povzel svoje popravke Pitamitzevih sporočil, sem med drugim zapisal, da ni mogoče opraviti s fašistično in nacistično politiko v teh krajih z bežnimi opazkami in naprtiti vso odgovornost »velikosrbskemu« nacionalnemu šovinizmu v rokah komunistov. Obup slovenskega in hrvatskega regionalnega prebivalstva se ni hranil s to politično tradicijo in vedenjem.

Svojo jezo je hranil, večal in vzdrževal z veliko bolj neposrednimi in oprijemljivimi rečmi, ki so prinašale veliko vsakdanjega gorja, to so bili: podivjani fiskalizem fašistične države, izguba pičlih dobrin, ki jih je pobral rubež zaradi neplačanih davkov ali dolgov iz pogodb z lastniki ali bankami, policijska preganjanja, prisilne selitve v oddaljene province kraljestva, postavljanje italijanskih funkcionarjev in kmetov na mesta pregnanih slovenskih in hrvatskih, nezaposlenost, obdavčitve mezd, ki se jih ni bilo moč ubraniti, nesreč v rudnikih, katerih najstrašnejša, leta 1940, je terjala 185 slovanskih in italijanskih rudarjev, novačenje za vojsko in po letu 1940 množične deportacije, grozote Posebnega inšpektorata (Ispettorato Speciale), ki je bil postavljen v teh krajih z namenom uničenja italijanskega in slovanskega antifašizma, masakri prefekta Teste, invazija na Jugoslavijo in njeno razkosanje itd.

Slovansko narodno gibanje pod fašizmom

V avstrijskem obdobju soočenje in spopad med slovanskim in italijanskim narodnim gibanjem v Julijski krajini nikoli nista imela značaja kakšnega širšega nasilja, še posebej ne oboroženega. Takoj po prvi svetovni vojni se avtohtoni slovenski in hrvatski nacionalizem skupaj z najbolj ekstremističnim, ki je terjal aneksijo cele regije k novi jugoslovanski državi, niso zatekli k oboroženemu napadu in niso naredili niti ene kretnje za »separatističen« upor proti italijanski državi. Šele kasneje, v ozračju podivjanih roparskih pohodov fašistične »oborožene stranke« proti italijanskemu, slovenskemu in hrvatskemu delavskemu in kmečkemu razredu in gibanju, je prišlo do reakcij in ljudskih odporov. Toda te reakcije in odpori so bili izraz samoobrambe pred fašistično agresijo, obrambe lastnih dobrin, pravice do življenja in dela ter do politične in sindikalne akcije. To velja za hrvatski kmečki upor v Proštini aprila 1921, ki so ga izzvala nenehna krvava nasilja fašistov, ki so jih vojaške in policijske oblasti dopuščale ali celo podpirale. To velja za dogodke v Marezigah, kjer se je prebivalstvo dvignilo proti Giuntovim četam, ki so poskušale z bombami preprečiti svobodno oddajo glasov na političnih volitvah v maju 1921. Tudi do velike stavke italijanskih rudarjev (iz Julijske krajine in drugih italijanskih regij: od 1900 rudarjev jih je bilo 250 iz starih provinc kraljevine) ter slovenskih in hrvatskih rudarjev v premogovnem bazenu v Raši, ki se je začela 2. marca 1921 in se nadaljevala s sedemintridesetdnevno zasedbo rudnikov, ni prišlo zaradi protiitalijanskih »separatističnih« ali iredentističnih, marveč zaradi ekonomskih, političnih in razrednih razlogov. To gibanje, ki so ga v vlogi

avantgarde vodili italijanski sindikalni delavski voditelji Giovanni Tonetti, Giovanni Pippan, Lelio Zustovich, Mario Pirz, Giacomo Macillis, Michele Posa in drugi (komunisti, socialisti, republikanci) in Hrvati Mate Vatovec, Maksimiljan Černjul, Mate Poldrugovac in drugi, je pripeljalo do delavskega samoupravljanja v rudnikih in do ustanovitve Revolucionarnega sveta, vodstva tako imenovane »Labinske republike«, ki je bil sestavljen po vzoru delavskih in kmečkih svetov »rdečega dvoletja« v Italiji in Evropi (v tem času že na višku krize ali pa ponekod obglavljenjo).

Prav tako so bile v koreninah delavskega upora v Raši, ki se je začel kot navadna ekonomska stavka, reakcije na nasilja skvadrstov, ki so divjali po celi Istri, Trstu in Furlaniji. Od maja 1920 do februarja 1921 so namreč prirejali ekspedicije s poboji v Puli, pogrome in rušenja delavskih zbornic (Camere del Lavoro) v Dolini, Tinjanu, Rovinju, Izoli in Motovunu. Na predvečer stavke v Raši so napadli celo samega sindikalnega voditelja Pipana. Upora v Raši in Labinju sta bila zadušena s pomočjo vojske. Vendar so bili na procesu v Puli obtoženi vodje upora oproščeni; med njimi je bil tudi beneški grof Tonetti, socialist, ki ga je tožilstvo označilo za »glavnega hujskača in vodjo upora«. Sodniki so uvideli neprimernost nastalega položaja in so odklonili celo eno možnih rešitev: amnestijo. V tem trenutku še ni bilo železnega režima Posebnega sodišča (Tribunale Speciale), ki ni bil več nikakršen organ pravice, marveč cinični represivni inštrument režima.

Lahko bi našteval še druge primere, vendar mi čas in prostor ne dopuščata, da bi v celoti povzel dogodke dvajsetih let oziroma različne faze slovanskega narodnega gibanja v tej regiji (o tem imamo posebno bibliografijo), gibanja, ki je sčasoma dobilo reakcionarne in šovinistične poteze, kar se pogosto primeri v nacionalnih bojih in na mejnih ozemljih. To se je zgodilo tudi v tej naši občutljivi, zapostavljeni in tlačeni pokrajini, podvrženi protinapadom provokativne in ekspanzionistične mussolinijevske politike v podonavski in balkanski Evropi. Izrazito šovinistična in povezana s političnimi in vojaškimi krogi in skupinami skrajne jugoslovanske desnice je bila zagotovo Orjuna, ki je igrala epizodno teroristično vlogo v regiji. Oborožene in teroristične akcije je opravljal tudi TIGR, v katerega so vstopali mladi komunisti in mladi Slovenci in Hrvati, razočarani nad ponesrečenim izidom »legalitarne« politike tradicionalnih slovanskih strank — liberalne in krščansko socialne — ki pa nista zmogli ne podaljšati narodnega življenja ne omiliti nasilja fašistične države. Cilj tigrovske akcije je bil opozoriti mednarodno javno mnenje na vse bolj nevdružne življenjske razmere krajevnega prebivalstva in na sisteme nacionalne fašistične diktature. Nasilna metoda sabotaž in atentatov, ki jo je uporabljal TIGR, je bila sorodna metodi, ki jo je predlagalo antifašistično gibanje »Giustizia e Libertà« (Pravica in svoboda) Carla Rossellija proti režimu.

Vendar ne ti bolj ali manj fragmentarni poskusi oboroženega upora desnice ali levice, ki so bili neusmiljeno zatrti, ne dolga, trdovratna in naporna ilegalna borba KPI v tovarnah in na bojnem polju (ki je mobilizirala in politizirala številne mlade ljudi, da so kasneje sodelovali v partizanski borbi), niso mogli omiliti obstoječih razrednih odnosov in razmerij moči, ne povzročiti hujših težav fašističnemu režimu in zanetiti v slovenskem in hrvatskem prebivalstvu širšega upora. Šele z izbruhom drugega svetovnega konflikta se je začela nova

zgodovinska faza in so se odprle nove konkretne perspektive za antifašizem, ki so znova prižgale upanje v krizo režima. Sele z novo politiko aneksije ozemlja razkosane Jugoslavije (Ljubljanska »provincia« ipd.) je prišlo do ožje povezave med usodami Julijske krajine in okupiranih ali priključenih jugoslovanskih predelov in končnim izidom konflikta na balkanskem območju; v sami regiji, ki je bila od 1941. neposredno vpletena v vojaške operacije in je postala strateško zaledje, pa je režim še poostril preganjanja z množičnim interniranjem in z metodo paroksičnega nasilja, kar je povzročilo negotovost celo v italijanski skupnosti, ki so jo že pretresli podvigi rasističnega skvadrizma proti italijanskim Židom, ljudem, ki so bili v Julijski krajini in še posebej v Trstu sestavni del domoljubne in redoljubne buržoazije. Ta preganjanja so dosegla tako razsežnost, da je slovensko in hrvatsko prebivalstvo dokončno spoznalo, da trpljenja ne bo konec, dokler ne bo prišlo do odcepitve od italijanske države.

Nastanek slovenskega oboroženega upora, ki je ustvaril vojaško fronto v notranjosti italijanske države in se povezal z jugoslovanskim osvobodilnim gibanjem pod vodstvom komunistične partije, gibanjem, ki je postajalo v okviru zaveznikov vse bolj pomembno, je še pospešil proces politične, moralne in vojaške krize režima v severnovzhodnih provincah. Strateško zaledje, ki ga je fašizem posejal z »minami« nacionalnega in razrednega političnega nasilja, je postalo vse bolj negotovo. Te mine so eksplodirale z množično ljudsko vstajo v letu 1943 v Istri. Takrat je prišlo do eksekucij in pomorov stotine Italijanov v fobjah.

V letih 1943—45 je slovensko in hrvatsko partizansko gibanje, ob njem so se borile tudi italijanske enote, v ostrem boju z nacističnim okupatorjem in njegovimi sodelavci izbrilo nedvoumno politično in vojaško hegemonijo in mobiliziralo slovanska ljudstva za priključitev teh ozemelj novi jugoslovanski državi in korenito družbeno spremembo, cilja, ki sta dobila v tem času že obsežno podporo. Razširjenost in okrepitev organov »ljudske oblasti«, rojene v osrčju boja, sta bila nujna pogoja za doseg te ciljev.

Na tem mestu moram preskočiti podrobnosti o razvoju te nove družbene usmeritve, ki determinira večje premike političnih, nacionalnih in socialnih sil v notranjosti regije. Velik del italijanskega delavskega razreda v večjih industrijskih središčih se je med borbo pridružil liniji jugoslovanske KP v prepričanju, da je priključitev k Jugoslaviji najvažnejši korak k uresničenju njihovih političnih in razrednih aspiracij in k prihodu komunizma. To je bila borbena izbira, na katero so vplivali tako ideološki in razredni razlogi kot trpljenja polne delovne izkušnje — izkoriščevalska drža gospodarjev, proti katerim se ni bilo mogoče braniti — in preganjanja v času fašističnega režima »pod Italijo«. Nova usmeritev delavskega razreda in KPI je ustvarila napetosti in povzročila zlome znotraj italijanske protifašistične in partizanske fronte in v ključnem trenutku nujno oslabilo že tako negotov položaj, v katerem se je znašla italijanska skupnost, ki ji je stregla po življenju protitalijanska politika, ki so jo vodili nacisti in je tudi brezvestno uporabljala kolaboracionizme različnih narodnosti in različnih družbenih teženj in izvorov. Demokratična obramba italijanskosti je bila tako ob prispevek pomembnih ljudskih sil, zlasti v večjih urbanih središčih. V Trstu so bile zaradi zloma med CLN in KPI prekinjene vse zveze CLN z delavskim protifašizmom in številnimi krogi v industriji.

Čas »obračuna«

Konec vojne je prinesel presenečenje: krajevni in mednarodni politični okvir je bil docela spremenjen. Jugoslavija je v konfliktu utrpela velikanske človeške izgube in ogromno materialno uničenje. Izgube jugoslovanske armade in prebivalstva so bile največje v Evropi poleg SZ in Poljske. Začela se je faza vojaške, politične in civilne zasedbe v regiji, faza prehoda oblasti od starega političnega, administrativnega in ekonomskega aparata italijanske države k novim organom »ljudske demokracije« v okviru procesa graditve socialistične družbe. Vprašanje novih meja med Italijo in Jugoslavijo se je prepletalo z vprašanjem radikalnega, dasi naprednega programa preoblikovanja države po vzorcu, ki je bil v številnih vidikih posnetek struktur in sistemov sovjetskega režima. V okvir pričujoče razprave ne sodi premislek o negativnih posledicah, ki jih je imela za Jugoslavijo (in za druge vzhodnoevropske države) uvedba sovjetskega modela v različne sektorje politične, ekonomske in upravne organizacije. Ne-dvomno pa je prav to povečalo nasilnost vpliva novega sistema na družbo Julijske krajine, posebej na njeno italijansko nacionalno komponento, in izzvalo tako silovit eksodus istrskih Italijanov v naslednjih letih. Sicer pa so problem Julijske krajine tistega časa zapletli še drugi notranji in mednarodni dejavniki: krčevito politično ozračje, še prepojeno z grozo in žalovanjem iz nacistične »totalne vojne« (notranjost regije je bila eno samo pogorišče in eno samo grobišče civilistov, ki so jih pokončali Nemci, fašisti, srbski četniki idr., v Trstu pa je peč krematorija Rižarne komaj ugasnila), dalje, mrzlično ustoličevanje novih ljudskih oblasti (skupaj z ljudskimi sodišči), medtem ko so vznikala prva ostran nasprotja med Jugoslavijo in zahodnimi ter tu nastanjenimi anglo-ameriški silami in ko so potekale priprave zasedanj na visoki ravni za mirovno konferenco, ki naj bi odločila tudi o novih mejah med Italijo in Jugoslavijo, in podobni pretresi. Zategadelj se je jugoslovanska stran vsestransko zavzela za pripravo inštrumentov in pogojev, ki bi bili naklonjeni njenim ozemeljskim revindikacijam. Do skrajnosti je povečala propagandno in množično mobilizacijo za nacionalno vprašanje, in to v obliki, ki je puščala dovolj prostora za prave nacionalistične izgrede, za nacionalizem, porojen iz trpljenja in trdega antifašističnega boja, ki ni bil, čeprav zmagovit, nič manj krut in trdovraten. Italija je bila pač premagana država, odgovorna za preganjanja in napadalnost, v tem času tudi vključena v vplivno območje anglo-ameriških kapitalističnih sil, ki niso dopuščale razvoja v smeri socializma.

Sicer pa je bil zdaj čas »obračuna« s premaganimi sovražniki in njihovimi sodelavci. Desetletja zatirana in zaradi nacistične okupacije izčrpana ljudstva so svoj dolgo zatajevani strah in gnev manifestirala v nasilnih in pogosto neobvladljivih oblikah (v katere sodijo tudi nizkotna maščevanja in podla dejanja, do kakršnih je prišlo v Istri 1943. in s katerim so se poleg nekaterih partizanov omadeževali tudi v ljudsko obrambo vtihotapljeni avanturisti). Ta pojav je v različnih oblikah in sorazmerjih preplaval celotno Evropo in je bil v sami Jugoslaviji še bolj izrazit, kot v Julijski krajini. Sovjetski pisatelj Ilija Erenburg je hujskal vojake Rdeče armade, ki je zasedla Nemčijo, naj za Nemce ne poznajo milosti. »Nemci so brezdušni«, ne morejo biti vključeni »v družino narodov«, »Nemčija je večša... nastopila je ura maščevanja«. To je bila propaganda sovraštva, ki so jo napajale okrutnosti nemških čet proti civilnemu

ruskemu prebivalstvu in sovjetskim vojakom, ki so jih nacisti ugonabljali v »lagerjih«. Proti njej je morala po Stalinovi zapovedi nastopiti »Pravda«. »Hitlerji pridejo in odidejo, nemško ljudstvo pa ostane«. Organ oboroženih sil »Rdeča zvezda« je odklonil tezo »zob za zob, oko za oko«. Če Nemci javno napadajo in posiljujejo ruske ženske, jih sovjetski vojaki ne smejo oponašati. V resnici so se namreč številni oddelki izmaknili kontroli poveljstev, tako da so posilstva in ropi ostali pogosto nekaznovani.¹

Tudi to maščevalno nasilje napadenih in zasužnjenih ljudstev, ki jih je okupator leta in leta nečloveško preganjal in s tem spremenil Evropo v ogromen »lager« trpljenja in umiranja, je »produkt« in dediščina nacifašizma, kot sem zapisal v svojih pismih za »Storia illustrata«: to je bolezen, ki so se je nalezle tudi žrtve. Omračila je možgane in poživila navade in odnose dopuščajočega sožitja. V tej reviji je bilo tudi zapisano, da za to sprevrženje vrednot, ki ga je povzročil nacifašizem, ni bilo nobenega nadomestila, ker ga ni moglo biti, še tistega ne, za katerim so se fašisti in nacisti tako dolgo gnali. Tudi fojbe in deportacije so bile znamenje te globoke civilne in moralne krize, od katere je tedaj trpela vsa Evropa.²

Fojbe in rižarna

V Julijski krajini, zlasti v glavnih urbanih središčih, so se vrstile aretacije, deportacije in usmrtitve civilistov in nemških in italijanskih vojakov v fojbah. Rojevala so se improvizirana koncentracijska taborišča, v katerih so z jetniki ravnali skrajno slabo in kjer so bila jamstva mednarodnih pravic največkrat le mrtve črke. V njih so bili zaprti tudi italijanski vojaki, povratniki iz nacističnih taborišč. Več mesecev je trajalo, da se je položaj izboljšal.

Nasilja v Trstu, Reki, Gorici in drugod so se pogosto godila brez reda in razlik, tako da jih omenja celo preiskovalni odbor (Investigation Committee) Julijske krajine, ki je bil odvisen od Glavnega zavezniškega štaba v Sredozemlju. V njegovih poročilih beremo, da so imele aretacije in deportacije značaj »indiskriminacije in samovolje«, kar pomeni, da niso odsevale vnaprej pripravljene političnega načrta.³ Indiskriminirano — nerazlikujoče pa ni bilo vse. Tu so bili še organi jugoslovanske politične policije OZNE, ki so po poročilih krajevnih aktivistov merili na »izbrane« cilje. Mario Pacor v svoji knjigi »Confine orientale — Questione nazionale e Resistenza nel Friuli — Venezia Giulia« (Vzhodna meja — Nacionalno vprašanje in odpornišтво v FJK) (Milano 1964) za samovoljo in nasilje ne dolži vojaških poveljstev, marveč »nekatero kadre

¹ A. Werth, *La Russia in guerra 1941—1945*, Milano 1966, str. 928—934. Gl. tudi knjigo nemškega novinarja in zgodovinarja E. Kubyja *Russi a Berlino. La fine del Terzo Reich*, Torino 1966, ki opisuje vedenje sovjetskih vojakov in bitko za Berlin, vendar nekatera dejanja v zvezi z nasilji in sklepnimi spopadi.

² G. Miccoli, *Risiera e foibe, un accostamento aberrante*, v »Bolletino dell'Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia« — kasneje »Qualestoria« — IV, št. 1, april 1976.

³ G. Valdevit, *Politici e militari alleati di fronte alla questione della Venezia-Giulia (giugno 1945 — luglio 1946)*, v »Qualestoria«, X, okt. 1981, str. 101. Avtor navaja poročila z dne 27. septembra in 14. novembra 1945, ki jih je preučil v Public Record Office v Londonu.

politične policije OZNE in Narodne zaščite, ki so bili zvesti stalinističnim idejam in metodam . . . V ti dve organizaciji pa so se vrinili tudi avanturisti, kakor se navadno dogaja v podobnih formacijah in ob takih priložnostih.« Namen aretacij, deportacij in pobojev članov CLN v Trstu, Gorici in drugod je bil odstraniti oviro italijanskega antifašizma, ki je odklanjal jugoslovansko rešitev in je bil torej »reakcionaren« in »fašističen«. Nasprotno pa so nove oblasti dobro sprejele in uporabile italijanske »meščane«, tudi tiste, ki so pripadali kadrom krajevnega podjetniškega meščanstva, ki so iz oportunitizma ali drugih razlogov sprejeli jugoslovansko tezo. Zato je bilo predstavništvo pomembnih voditeljev osrednjih tržaških industrij, ki ga je vodil podpredsednik Narodnoosvobodilnega sveta v Trstu Franc Štoka, sprejeto v Ljubljani pri predsedniku slovenske vlade Borisu Kidriču, ki mu je dal široka zagotovila glede ekonomskih odnosov med Trstom in novo državo in poudaril nujnost razvoja privatne iniciative. Ob koncu sprejema so nazdravili uspehom avtonomnega Trsta v novi Jugoslaviji.⁴

Jugoslovanska stran nikakor ni napadala italijanske narodnosti same po sebi, ne njene etnične in kulturne prisotnosti. Nasprotno: tisk in organi oblasti so tej narodnosti zagotavljali varnost in jamstva tako v Trstu kot drugje v novem demokratičnem režimu Jugoslavije, ki priznava nacionalno svobodo in enakost pravic vsem narodom. Leitmotiv je prav »italijansko-slovansko bratstvo«, ki so ga utrdile skupne žrtve v osvobodilnem boju. Vse to nam kaže podoba tega časa, polnega nasprotij, časa dramatičnega prehoda.

Če se povsem k Pitamitzevemu prispevku, moram ugotoviti, da v bistvu pojmuje ravnanje jugoslovanskega komunističnega »nacionalnega šovinizma« kot odločilni dejavnik usode in nesreč italijanske narodne skupnosti nasproti dejavniku fašistične in nacistične politike; ugotavljam, da je ta optika, ki je še danes zakoreninjena v Trstu med tistimi konsistentnimi sloji javnega mnenja in v tistem tisku, ki sta desetletja širila podobne ali enake sheme: slavokomunizem je največja grožnja in v celoti odgovoren za zavestno voljo po obvladovanju in prevladovanju, ali celo po uničevanju, za trpljenje, ki je bilo prizadejano italijanskemu ljudstvu. Če natančno pogledamo, odseva ta teza opravičila nacifašističnega in industrijskega kolaboracionizma iz leta 1943—45. To je razprava, ki z različnimi odtenki in poudarki najde zavetje ali nov zagon pri vodilnih skupinah nacionalističnega municipalizma (ki so v 70. in 80. letih znova in znova predlagali ne le formule, marveč tudi jezik narodnega in razrednega boja iz 1945 in naslednjih let), in pri osebah in v okolju demokratičnih strank: bodisi (v našem primeru) zaradi prepričanj, podedovanih iz povojnih izkušenj, bodisi iz preračunljivosti, da bi bilo olajšano zbiranje in ohranjanje volilnih glasov istrskih beguncev v Trstu in vzdrževanje popolne ali delne kontrole nad združenji beguncev, tudi tistih z ultranacionalističnimi težnjami, ki so jih že upravljali ali se vanje že vtihotapili odličniki istrskega fašizma dvajsetletja ter nostalgični veterani republike Salò.⁵ Da ne omenjam stališč

⁴ Industriali triestini a Lubiana, v »Il Nostro Avvenire« z dne 23. 5. 1945. Gl. tudi E. Maserati, *L'occupazione jugoslava di Trieste (maggio-giugno 1945)*, II. izd., Udine 1966, str. 99—100.

⁵ O izvoru, razvoju in smereh združenj beguncev gl. C. Colummi, »Le organizzazioni dei profughi« v *Storia di un esodo, Istria 1945—1956*, avtorjev C. Colummi, L. Ferrari, G. Nassisi, G. Trani, Trst 1980, pogl. VI, str. 276—323.

krajevnega neofašizma, za katerega so še zmeraj v veljavi tradicija Giuntovega skvadrizma iz 20. let in režimska gesla o neobstoju manjšinskega vprašanja zunaj policijske klasifikacije »zvestih« in »nezvestih« državljanov.

Tezi o balkanskem »nacionalnem šovinizmu« se je z določeno različico pridružila tudi teza, ki so jo izpostavili na procesu zoper nacistične zločince Rižarne S. Sabba (1976). Sodišče je v sodbi izenačilo metode nacističnega okupatorja z metodami jugoslovanskega osvobodilnega gibanja in poudarilo, da je bilo mesto ob koncu delovanja Einsatzkomanda s padcem nacizma »še enkrat in nič manj gnusno in tragično prelito s krvjo«. Fojbe in Rižarna so dobile tu emblematičen pomen prirojenih nagnenj k nasilju in zanikanju človekovih pravic, ki naj bi jih z enakimi metodami udejanjali tako nacisti kot Jugoslovani. Moralna obsodba takega vedenja dveh tujih političnih in vojaških sil, ki sta v določenih zgodovinskih razdobjih zasedali mesto in regijo, potegne za sabo politično sodbo o sorodnosti med ideologijama, sistemoma in vojaškimi cilji obeh. Ta sodba je zgodovinska zabloda, ki pa ima svojo referenčno točko v političnem in kulturnem zaledju tistega dela tržaške buržoazije, ki je od iredentizma do fašizma in postfašizma skupaj s konceptom domovine, naroda in civilizacije izpovedovala in poveljevala vero v red pred vsakršnim »prevratništvom« in ki je vedno videla v jugoslovanskem narodnem gibanju trajno grožnjo italijanskosti in lastni civilni in socialni vlogi.

Pri vsem tem pa nas najbolj vznemirja dejstvo, da je možno še danes na tak način ocenjevati neki zgodovinski proces, v katerem je nacizem teoretično in praktično vsilil nebrzdani rasistični in ne le ekspanzionistični imperializem pod ekonomskim, političnim in teritorialnim profilom. Imperializem, ki je v teoriji in praksi poskušal spremeniti cela ljudstva, klasificirana kot biološko »manjvredna«, v delovno silo v službi Tretjega Reicha, v službi, v kateri naj bi delo pripeljalo tudi do fizičnega uničenja. Kakor je zapisal Enzo Collotti, naj bi bila v evropskem Novem redu vloga prebivalcev evropskega jugovzhoda v oskrbi z rokami in poljedelskimi proizvodi, njihovo preživetje pa bi bilo odvisno zgolj od »dejanja milosti ali čiste obzirnosti« s strani Nemčije ali celo samega Führerja.⁶ Za zatirana ljudstva je bila ena sama alternativa: sodelovanje ali uničenje. Proti tej brezkompromisni izbiri, ki so jo določili in vsilili zakoni in politični in vojaški aparat »Države SS«, so se dvignila ljudstva, med prvimi Jugoslovani. Proti temu so se borila italijanska odporniška gibanja vseh teženj, tako v Trstu kot v drugih krajih Italije. Da je bil fašizem naklonjen načrtom in napadom nemškega nacizma in da je tu v Julijski krajini ustvaril postavke, pogoje in inštrumente v korist nacističnemu osvajalcu, je zgodovinsko dokazana resnica (tudi na procesu, vendar, kakor smo videli, brez posebnega uspeha).

Težavna razprava na obeh straneh meje

Kritični premislek preteklosti, ki še zdaj močno vpliva na sedanost, je v Trstu precej težaven. Čeprav sem prisiljen v shematičnost in posploševanja, bosta raziskava in razprava naleteli na ovire, zamolčevanja in nemožnost šir-

⁶ E. Collotti, *Il Litorale Adriatico nel nuovo ordine Europeo*, Milano 1974, str. 47.

jenja in soočanj celo med italijanskimi in slovenskimi demokratičnimi silami, da ne govorim o stališčih, ki so jih ob tej tematiki zavzeli kulturni in politični krogi bližnje Jugoslavije. O hudem problemu eksodusa in o knjigi, ki je bila o njem napisana, se je res začela debata tudi pri eksponentih NOB in KPJ. Tako sta pisala Branko Babič in Julij Beltram v Primorskem dnevniku in ljubljanskem Delu, dolg komentar z zanimivimi razmisleki in odpiranjem novih vprašanj pa je priobčil Luciano Giuricin v reškem »Voce del popolo«, vendar je ta obetaven začetek ostal osamljen. Ker je tako, vladajo v Trstu in čez mejo za preteklost še vedno zapore ali toge interpretativne sheme preteklosti: to je slepa ulica, ki v zadnji konsekvenci dopušča politično kulturne pozicije, s katerimi komunikacija ni možna. V Trstu dobiva proces petrifikacije in odpiranja zgodovine prav grozljiv videz. Izjema je le hvalevredna pobuda istrsko beneškega kulturnega krožka »Istria«, ki pa se je v razpravi o knjigi »Storia di un esodo« (Zgodovina nekega eksodusa) pogreznila pod plazom ponaredb in političnih sporov o avtorjih in vsebini. Poleg posameznih nemotiviranih sodb (»brezdušna knjiga«) je prišlo tudi do sramotitve s strani fašistov in do neverjetnih protestov iz nacionalističnih krogov in združenj, ki so klicali na pomoč regionalno vlado, češ da bo knjiga skalila dobre odnose med Italijo in Jugoslavijo.

Kakor sem dejal, se je o eksodusu na dolgo razpisal tudi Pitamitz v svojem prispevku. Mimo (nemajhnega števila) napak je njegova različica osredotočena izključno na jugoslovanska nasilna in prisilna dejanja, natanko taka, kakršna je večina dosedanjih tržaških, goriških in drugih različic. Eksodus je razumljen kot velika manifestacija domoljubja istrskih prebivalcev in kot neposredna posledica preganjalne politike Jugoslavije. Ta določujoča in vsezajemajoča sodba je analogna tezi, ki je bila še nedavno izrečena z druge strani meje, da so se namreč izseljevali v glavnem istrski malomeščani in reakcionarji, ki so jih podžgali italijanski reakcionarji in fašistični krogi pa tudi sama rimska vlada.

Res je, da so bili domoljubni razlogi in ostre metode, ki so jih uporabile jugoslovanske oblasti, pomemben dejavnik te množične migracije. Res pa je tudi, da ta migracija po svojem izrazu ni bila strnjen in enoten pojav. Po eni od razlag, ki smo jo poskušali bolje razčleniti in podpreti z razlogi (kakor bi morali delati zmeraj, če je v Trstu sploh še smiselno govoriti o raziskavi in zgodovini), se pokaže, da je bilo med 1945. in prvo polovico 50. let več izseljevanj, ki so imela različne družbenokulturne in ozemeljske konotacije (buržoazija, kmetje, delavci, mesto in vas ipd.) in da so bile v različnih obdobjih (1945—47, 1948—49 ob zlomu med informbirojem in Jugoslavijo, leta 1950 ob administrativnih volitvah v coni B, leta 1954, ko je bil podpisan memorandum itd.) njihove psihološke in ekonomske motivacije različne. Določeno težo je imela tudi zelo razširjena »odtujenost istrskih ljudskih slojev od političnih dogodkov, ki so se zdeli (tudi pod fašizmom) za njihovo miselnost, izkušnje in življenjske navade nedoumljivi. Sicer pa zgodovina eksodusa ne sme izpustiti analize razvoja in sprememb povojnega istrskega in splošnojugoslovanskega političnega in socialnega okvira, kakor tudi ne naporov za reorganizacijo ekonomskega in političnega življenja regije po načelih socialistične družbe, čeprav je uporabljala kriterije centralizacije in birokratizacije administrativnega, političnega in zadružniškega aparata, kar je imelo težke posledice za Istro in vso Jugoslavijo.

V Istri še do danes niso povsem izginile težnje in miselnost te prve birokratično avtoritativne faze posnemanja sovjetskega modela, v kateri niso redki pojavi ideološke in politične nezaupljivosti tudi do neznatne italijanske manjšine.

Kolaboracionizem in »Guardia Civica«

Preden zaključim, se moram ustaviti še pri enem dogodku, ki ga obravnava Pitamitz. Avtor trdi, da je ustanovitev »Guardia Civica« (mestne straže) v Trstu sprejel tudi Ettore Miani, eksponent PdA (Partito d'Azione) in CLN ob pogovoru z županom Pagninijem. V svojem pismu za »Storia illustrata« sem poudaril, da je bila »Guardia Civica« ustanovljena na pobudo župana in prefekta Coceanija v okviru nacističnih uredb 29. novembra in 6. decembra 1943 o obvezni vojaški mobilizaciji za »samostojne formacije teritorialne obrambe v Operacijski coni Jadransko primorje« za protipartizansko vojno; da je Pitamitz dobil informacijo od samega Pagninija iz intervjuja, ki ga je dal Pagnini Liviju Grassiju, ta pa jo je objavil v svoji knjigi. Če bi bila trditev o pobudi dveh omenjenih strank resnična in če bi se dogodki odvijali tako, kot je zapisal Pagnini, je nerazumljivo, zakaj je ni omenil javni pravobranilec Colonna niti v svojem govoru (objavljenem v Trstu 1946) na procesu proti Pagniniju zaradi kolaboracionizma, v katerem je poudaril domoljubno odporniške zasluge obtoženega, niti ni omenjena v oprostilni sodbi tržaškega sodišča novembra 1945 in da je končno Pitamitz iz tega intervjuja s Pagninijem izpustil opazko, ki naj bi jo Miani naslovil županu, da se namreč »Guardia Civica« po umiku Nemcev ne bi mogla upreti nobeni sili zaveznikov, »tudi slovenskim partizanom ne«. Pripomnil sem, da je bila »Guardia Civica« »uporabljena« po CLN — v izjemnih okoliščinah tega časa — in da je Miani opravil uspešno delo z infiltracijo in rekrutacijo v korpus, tako da so nekateri njegovi odseki pomagali pri vstaji v aprilu 1945 pod komando CLN s tem, da so streljali na Nemce, namesto na Jugoslovane. Dodal sem še nekatere ocene stališč in vedenja Pagninija (ne samo njegovih in ne samo v Trstu, stališč ki so jih imeli posamezniki iz skupine stare fašistične stranke PNF in ekonomske desnice), ki je bil do septembra 1943 fašist in filonacist, kasneje je skupaj s prefektom Coceanijem prisegel zvestobo armadi RSI — fašistične socialne republike, v zadnjem letu vojne pa je imel stike tako s CLN kot s slovensko OF, kar pove, da se je spretno prilagajal razvoju dogodkov.

Ob procesu zaradi Rižarne je državni tisk zapisal, da je bilo sodišče očitno nepotrpežljivo, ko so dokazovali vlogo teh oseb in krogov tržaške družbe, ki so med drugim prosili Mussolinija za okrepitev za boj proti partizanom, ker jim Nemci niso bili vedno kos. Poleg tega je Coceani pred preiskovalnim sodnikom izjavil, da pred februarjem in marcem 1945 ni vedel za nacistična pobijanja v Rižarni. To, kar je zvedel pred tem časom, je bilo zgolj »slučajno« in še to po zasebnih, ne po uradnih zvezah (med katerimi je bil tudi Gueli, šef Posebnega inšpektorata javne varnosti, ki je bil odgovoren za aretacije in smrt v Rižarni številnih Židov in partizanov). Nikoli tudi ni slišal, da obstaja nacistično Posebno sodišče, ki obsoja partizane. Coceani torej ni bral ne ukazov Gauleiterja Rainerja (katerih eden je objavil ustanovitev tega Posebnega sodišča), ki so bili tiskani v »Foglio Annunzi Legali« — dnevniku prefekture,

ki jo je vodil sam, ne tržaških in videmskih dnevnikov, ki so objavljali smrtne kazni, izvršene po obsodbi tega sodišča, pri čemer niso nikoli pozabili pripisati, da je najvišji komisar Rainer odklonil prošnje za pomilostitev.⁷

Coceanija in Pagninija je sodišče spoznalo za »nevmešana« v dogodke v Rižarni, še za priči nista mogla biti. Po mnenju sodišča je bilo treba gledati na odgovornost fašizma Julijske krajine pred 8. septembrom (padec Italije) z zadržkom, ker je tudi za to področje proglasilo proces za nepristojen. To je še eno poglavje tržaške zgodovine, ki ga bo treba premisliti.

⁷ O ustanovitvi Posebnega sodišča gl. L'esercizio della giustizia nei territori del »Litorale Adriatico« v »Il Piccolo« z dne 29. 9. 1943. O smrtnih obsodbah, ki jih je izrekalo sodišče gl. »Il Piccolo« 29. 9. 1944, »Il Popolo di Friuli« 29. 3. 1944, 19. 12. 1944, 17. 1. 1945, 3. 2. 1945 itd.

Prevod:
Nedeljka Pirjevec

»FOJBE« (THE KARST CAVES) AND THE DEPORTATIONS IN VENEZIA GIULIA

The author disputes the assertions of Antonio Pitamitz in the article »The Whole Truth About the Massacre of the Italians in Venezia Giulia«. On the basis of various reliable sources he rejects the statements of Pitamitz who had been misled by the collaborationist and neofascist journalism and points out errors and deformations giving thus a markedly different views of the events in Venezia Giulia in the years 1943 to 1945.